

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

DOI

УДК 94:654.026(477)«1918/1939»

Валерій ВОРОЖКО* (Київ)

Радянський фельд'єгерський зв'язок у 1918 – серпні 1939 рр.

Мета. На основі архівних документів та наукових праць дослідити історичні аспекти становлення та розвитку фельд'єгерського зв'язку у міжвоєнний період; проаналізувати нормативно-правові акти фельдзв'язку; дослідити методи діяльності фельдзв'язку, загрози і ризики повсякденної праці фельд'єгерів.

Методологія та методи. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, історизму. Дослідження ґрунтується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, історико-правовому.

Висновки. Встановлено, що фельд'єгерський зв'язок у досліджуваній період поступово став мобільним розгалуженим апаратом, схемою зв'язку якого охоплювалися не лише обласні та районні центри країни,

---

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету; wp06vv@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>

а навіть селища, радгоспи й машинно-тракторні станції. Особливу увагу партійно-чекістське керівництво приділяло доставці цілком таємної термінової кореспонденції так званої серії «К», яку слід було передавати у власні руки отримувачів – представників партійно-радянської номенклатури. Функції радянського фельд'єгерського зв'язку склалися як із притаманної діяльності для подібних служб у всьому світі, тобто доставки таємних термінових документів, так і зовсім не притаманної – інкасаторської. Доведено, що саме через цю неприбуткову функцію фельд'єгерська служба мала суттєві безпекові ризики: увесь досліджуваний період відбувалися систематичні напади на фельд'єгерів, які перевозили не тільки таємні документи, а й гроші, дорогі метали, що слугували головною ціллю для грабіжників. Встановлено, що керівники ОДПУ–НКВС головною причиною чисельних нападів на фельд'єгерів офіційно проголошували недостатню конспірацію, а не залучення їх до транспортування грошей й цінностей, хоча розуміли справжню причину. Погодний ризик-менеджмент керівників ОДПУ–НКВС регулярно призводив до загибелі фельд'єгерів, життя яких для більшовицької влади мало чого вартувало. Професія фельд'єгера була найбільш вразливою для життя й здоров'я порівняно з іншими напрямками служби в органах держбезпеки. Упродовж свого існування, працівники фельд'єгерського зв'язку слугували резервом оперативних підрозділів ОДПУ–НКВС, де було безпечніше працювати, була більша платня й вищий соціальний статус.

Ключові слова: Елькін, ВЧК–ОДПУ–НКВС, фельд'єгерський зв'язок.

Нині Україна протистоїть потужним зусиллям своїх зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких ліквідація української державності, перетворення українців на мобілізаційний ресурс Російської Федерації та їхня русифікація, руйнування українських міст, сіл, промисловості та інфраструктури; грабунок майна і дітей. Сучасні суспільно-політичні виклики зумовлюють необхідність об'єктивного аналізу функціонування «державного організму» України у складі радянської держави. Дієвим інструментом формування наукового ставлення до тоталітарного минулого України мають стати історичні аргументи, що розкривають справжню сутність радянської державності, її природу та методи управління.

В українській історіографії діяльність радянського фельд'єгерського зв'язку малодосліджена. Першою спробою у цій сфері є видане у 2011 р. історико-документальне видання

В. Устименка¹. Цієї праці й самому автору присвячена рецензія дослідника О. Гончарова, видана у часописі «Краєзнавство»². В. Устименко намагався охопити історичний період із Давньої Греції до перших п'ятнадцяти років незалежної України. Розділ праці В. Устименка, присвячений радянському періоду 1918–1939 рр., побудований на працях російського автора М. Трифанова³, якому притаманна більшовицька апологетика, що суттєво відбилася і на тексті В. Устименка. Окремі питання діяльності радянського фельдзв'язку у 1920–1930-ті рр. досліджували: український історик В. Окіпнюк⁴, автор цієї праці⁵, а також російсько-американська історикіня І. Павлова⁶.

У статті використані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки України (далі – ЦДАГОУ), а також Галузевого державного архіву СБ України (далі – ГДА СБ України).

Фельд'єгерський (військово-кур'єрський) урядовий зв'язок є найстарішим серед сучасних видів та засобів комунікації і відіграє важливу роль у сполучній ланці системи державного

¹ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь: З історії Урядового кур'єрського зв'язку та Служби дипломатичних кур'єрів України. – К.: Етнос, 2011. – 528 с.

² Гончаров О. Малопримітна, але важлива ланка державного механізму виконавчої влади // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 162–166.

³ Трифанов М. Фельдъегерская связь. Исторические очерки. – М.: Панас-АЭРО, 1994. – 240 с.; Його ж. История фельдъегерской связи. Исторический очерк. – М: ГФС, 2006. – 469 с.

⁴ Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: НА СБУ, 2002. – 290 с.

⁵ Ворожко В. Безпекові ризики під час транспортування носіїв таємної інформації гужовим транспортом // ITSec-2023: матеріали XII міжнар. наук.-техн. конф. 2–4 травня 2023 р. – Ужгород. – С. 80–82.

⁶ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – Новосибирск: СО РАН, 2001. – 460 с.

управління. На відміну від поштового та звичайного кур'єрського зв'язку, фельд'єгерський зв'язок завжди мав спеціальну спрямованість та воєнізований характер і використовувався для підтримки надійного та швидкого зв'язку між центральними та місцевими органами державного управління, а також з урядами іноземних держав, за допомогою передачі термінової конфіденційної інформації через особливо довірених осіб – кур'єрів (нарочних, фельд'єгерів). Аналогічні функції фельд'єгерський зв'язок виконує й у сьогоденні, забезпечуючи доставку за призначенням важливої та термінової державної кореспонденції через фельд'єгерів, використовуючи майже всі види наземного, водного та повітряного транспорту. Важливу роль виконує фельдзв'язок Сил оборони України під час повномасштабного вторгнення РФ, доставляючи таємні документи між штабами всіх рівнів.

У травні 1918 р. наказом народного комісаріату з воєнних справ (далі – наркомвоєн), на основі царського Фельд'єгерського корпусу створено Службу зовнішнього зв'язку у складі Всеросійського головного штабу (далі – СЗЗ ВГШ), який, окрім наркомвоєну, обслуговував і партійно-радянський апарат. Упродовж 1919 р. штат СЗЗ ВГШ збільшили з 30 до 96 посад. Тому Управління з командного складу наркомвоєну звернулося до мобілізаційного управління з проханням направити до СЗЗ ВГШ 20 призовників, «бажано перехворівших висипним тифом», мотивуючи таким:

«[...] СЗЗ ВГШ за видом своєї діяльності підлягає комплектуванню добірними людьми щодо виконання службових обов'язків та фізичного стану. Остання вимога стосується того, що фельд'єгерам, які прямують у більшості випадків з вельми важливими й таємними пакетами, доводиться здійснювати тривалі переїзди залізницями за вкрай важких умов у сенсі незручності розміщення у вагонах, коли часто неможливо знайти у поїзді місця для сидіння і доводиться їхати по кілька днів стоячи у страшній тисняві. Тяжкі умови, за яких фельд'єгерам доводиться виконувати свою роботу, та побоювання перед лютою на дорогах епідемією висипного тифу, посада фельд'єгера зовсім не приваблива для добровольців з-поміж вільних від призову на військо-

ву службу, внаслідок чого не представляється можливим довести існуючий штат фельд'єгерів до повного складу»⁷.

У перші роки радянської влади фельд'єгерські функції, окрім СЗЗ ВГШ, здійснювали також інші воєнізовані організації, зокрема, військова команда самокатників при Управлінні справами Ради народних комісарів РСФРР (далі – РНК РСФРР). Наказом Революційної військової ради республіки (далі – РВРР) № 2185 від 18 жовтня 1920 р. офіційно узаконили існування самокатної команди для обслуговування уряду й затвердили штат у кількості 48 осіб⁸. Одночасно подібну самокатну команду створили й для обслуговування ЦК РКП(б) у складі 12 самокатників. Окрім основних обов'язків, самокатники виконували приватні доручення партійно-урядових функціонерів та дружин верхівки: возили їм харчі та «папіроски» (так у тексті – *Авт.*), квитки до театру та кіно, книжки з бібліотек, отримували за них пакунки та гроші на пошти тощо. При ЦК РКП(б) одночасно із самокатниками існував так зв. «політичний кур'єрський зв'язок»⁹.

Наказом РВРР № 2538 від 23 листопада 1920 р. на основі СЗЗ ВГШ створено Фельд'єгерський корпус при управлінні зв'язку наркомвоєну та затверджено положення про нього, згідно з яким кожен кандидат у фельд'єгері призначався на позаштатну посаду кандидата-фельд'єгера і проходив двомісячне навчання у фельд'єгерській школі. У разі успішного завершення школи, кандидата зараховували на штатну посаду фельд'єгера. Тим же наказом затвердили штатний розклад у кількості 255 осіб. У першій половині 1921 р. розроблено і затверджено «Інструкцію відповідальному черговому по

⁷ Трифанов М. Фельдъегерская связь... – С. 115–116.

⁸ Там само. – С. 116.

⁹ Див. доклад.: Ворожко В. Конспіратори при владі: таємниці партії більшовиків у 1919–1923 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 2. – С. 72–111.

Фельд'єгерському корпусу», «Тимчасову інструкцію фельд'єгерам» та інші відомчі нормативні акти¹⁰.

Фельд'єгерська служба в системі Всеросійської надзвичайної комісії (далі – ВНК) РСФРР була створена наказом ВНК РСФРР від 6 серпня 1921 р. спочатку як відомча «фельд'єгерська частина» у складі управління справами ВНК зі штатом 82 одиниці. 6 лютого 1922 р. ВНК ліквідується, а при народному комісаріаті внутрішніх справ створюється Державне політичне управління (далі – ДПУ), яке вживає заходи щодо організаційного зміцнення фельд'єгерської частини, поступового розширення схеми зв'язку, плановості і регулярності в обслуговуванні маршрутів, усунення недоліків у роботі кур'єрів місцевих органів. Так, у наказі ДПУ РСФРР № 125 від 30 червня 1922 р. зазначалося:

«За останній час мали місце кілька випадків, що свідчать, що деякі місцеві органи ДПУ не дотримуються досить суворо всіх правил зі зберігання і пересилання таємних документів. Декілька таємних пакетів, що надсилалися з нарочними або кур'єрами з місць, були загублені або викрадені у них дорогою, та ж доля спіткала і таємні пакети, вручені їм для передачі на місця. Все це відбувається тому, що у нарочні посилаються люди не зовсім перевірені, некваптиві і цілком недостатньо інструктовані. Для уникнення подібних явищ наказується: все листування з місць направляти до ДПУ тільки через фельд'єгерів ДПУ, винятки дозволяються лише в невідкладних випадках, коли до приїзду чергового маршрутного фельд'єгера чекати неможливо. Приймальниками до пунктів зупинки фельд'єгера призначати лише людей випробуваних і цілком надійних, ретельно та докладно інструктованих»¹¹.

30 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) затвердило «Інструкцію про порядок збереження й руху таємних документів», відповідно до якої доставка міжміської таємної кореспонденції покладалася на ДПУ¹². Відразу наказом ДПУ від 6 ве-

¹⁰ Трифанов М. Фельдъегерская связь... – С. 124.

¹¹ Цит по: Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 103–104.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8зв.

ресня 1922 р. Фельд'єгерську частину при Управлінні справами ДПУ перетворено у Фельд'єгерський корпус ДПУ РСФРР (далі – ФК ДПУ) зі штатом 215 осіб у центрі та 155 – на місцях. У тому ж вересні 1922 р. іншим наказом ДПУ РСФРР затвердило «Інструкцію для фельд'єгерів ФК ДПУ» та «Інструкцію внутрішнього розпорядку роботи ФК ДПУ», а 15 листопада того ж року наказом ДПУ № 296 затвердили «Інструкцію з виконання, зберігання й руху таємної кореспонденції ДПУ та його місцевих органів» та деякі інші. Тоді ж на ФК ДПУ поклали обслуговування всіх відомств, окрім військових¹³.

Із початком НЕПу ФК ДПУ РСФРР перевели на госпрозрахунок. Наказом Адміністративного управління ДПУ № 14 від 18 січня 1923 р. його начальнику надавалося право: а) самостійно ухвалювати належні, доцільні і вигідні заходи з діяльності корпусу; б) укладати і підписувати угоди та договори з державними установами за погодженням з ДПУ; в) приймати, звільняти співробітників, комплектувати штат. Був відкритий банківський рахунок ФК ДПУ. 11 червня 1923 р. наказом ДПУ № 248 затвердили нові нормативні акти: «Положення про ФК ДПУ й штати», «Положення про відділення фельдзв'язку при повноважних представництвах ДПУ», «Положення про фельд'єгерів при губернських (обласних) управліннях ДПУ», «Порядок прийому та відправлення кореспонденції ФК ДПУ» та інші¹⁴.

Одним із цих інших нормативних актів, а саме «Порядком прийому...», вся кореспонденція у порядку терміновості її доставки поділялася на кореспонденцію серії «К» та кореспонденцію літерну. До серії «К» віднесли цілком таємні термінові розпорядження та повідомлення, призначені до вручення у власні руки отримувача. На пакети серії «К» слід було ставити гербову печатку з підписом уповноваженої на це особи. Літерна кореспонденція, у свою чергу, поділялася на: літерну «А»:

¹³ Трифанов М. Фельдъегерская связь... – С. 130.

¹⁴ Трифанов М. История фельдъегерской связи... – С. 239–240.

терміново, таємно; літерну «Б»: терміново, нетаємно; літерну «В»: таємно, нетерміново. Усі літерні пакети мали бути підписані на пакеті підписом особи, яка мала право «літерування»¹⁵.

Згідно з наказом ДПУ РСФРР № 248 від 11 червня 1923 р., фельд'єгерські відділення здійснювали прийом та відправлення таємної і термінової нетаємної кореспонденції державних органів й установ, а також пакунків, грошей та цінностей¹⁶. Користування послугами фельдзв'язку ДПУ РСФРР було платним. Безоплатно обслуговувалися лише органи держбезпеки і війська ДПУ. Щорічно з державними та партійними органами, установами і організаціями укладалися спеціальні угоди. Упродовж 1922–1924 рр. не було загально визначених умов їхнього укладання: замовники вносили до ФК ДПУ РСФРР різні суми за згодою. З часом це унормували. Оплата послуг фельдзв'язку здійснювалася диференційовано залежно від категорії та виду кореспонденції¹⁷.

Після створення СРСР, постановою Президії Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) СРСР у листопаді 1923 р. створено Об'єднане державне політичне управління (далі – ОДПУ СРСР) при РНК СРСР. ДПУ союзних республік виокремлювалися зі складу республіканських НКВС і підпорядковувалися ОДПУ СРСР та РНК республік¹⁸. ФК ДПУ РСФРР змінив назву на Фельд'єгерський корпус ОДПУ СРСР (далі – ФК ОДПУ СРСР), який очолив більшовик В. Жуков¹⁹. У липні 1924 р. голова ОДПУ СРСР й одночасно голова Вищої ради народного господарства СРСР (далі – ВРНГ) Ф. Дзержинський видав як голова ВРНГ наказ, яким зобов'язав усі органи та підприємства ВРНГ пересилку таємної кореспонденції здійснювати виключно через ФК ОДПУ СРСР. Спільним наказом РВВР та ОДПУ

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2У, арк. 218.

¹⁶ ЦДАВО України, ф.183, оп. 4, спр. 200, арк. 170.

¹⁷ Там само, ф. 24, оп. 13, спр. 53, арк. 21–22.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 666, арк. 134.

¹⁹ ЦДАГОУ, а.1, оп. 20, спр. 2552, арк. 14–15зв.

СРСР №№ 1222/92, 358/117 від 30 вересня 1924 р. за підписом заступника голови РВРР Й. Уншлихта і заступника голови ОДПУ СРСР В. Менжинського Фельдкорпус наркомвоєну розформували. Функцію обслуговування наркомвоєну поклали на ФК ОДПУ СРСР²⁰.

Процес перевезення таємної кореспонденції залізничними і водними шляхами сполучення регулювали накази наркома шляхів сполучення СРСР від 12 січня 1924 р. № 2/С «Про користування округами шляхів сполучення фельд'єгерським зв'язком Повноважних Представництв ОДПУ СРСР» і № 3/С «Про виділення особливих купе і місць у потягах для проїзду фельд'єгерів ФК ОДПУ»²¹.

На 1 січня 1926 р. ФК ОДПУ СРСР суттєво розширив свої функції на 1047 населених пунктів та мав штат у кількості 1851 особи. 2 січня 1926 р. представники ФК ОДПУ СРСР та ЦК ВКП(б) підписали договір про фельд'єгерське обслуговування компартійної пошти за рахунок ЦК ВКП(б)²². Наказом ОДПУ СРСР № 133/49 від 7 липня 1926 р. затверджено нові «Положення про ФК ОДПУ СРСР та місцеві органи фельдзв'язку», «Інструкція внутрішнього розпорядку роботи ФК»; штати ФК ОДПУ СРСР, «Інструкція з обробки цілком таємної, таємно-термінової кореспонденції фельдзв'язку ОДПУ СРСР» та інші нормативні акти. Фельд'єгерський особовий склад прирівнювався в правах і обов'язках до оперативного складу ОДПУ СРСР²³.

Особливу увагу керівництво ОДПУ СРСР постійно звертало на швидку і таємну доставку пакетів серії «К». У наказі ОДПУ СРСР № 162 від 7 серпня 1926 р. зазначалося:

«ОДПУ СРСР має дані про абсолютно неприпустиме ставлення окремих товаришів до фельд'єгерів, які доставляють пакети

²⁰ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 108.

²¹ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.)... – С. 166.

²² Трифанов М. Фельдъегерская связь... – С. 132.

²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2552, арк. 14–15зв.

серії «К» для передавання особисто в руки адресатам. Є факти небажання адресатів розписуватися за їхнє отримання; не поодинокі випадки, коли фельд'єгерів не допускають до адресатів, що примушує фельд'єгерів здавати пакети аби будь-кому, щоб не везти їх назад. Зазначене приводить до розконспірації абсолютно таємної інформації. Мають місце випадки затримання і навіть арештів фельд'єгерів за їхні спроби вручити пакети. Нагадуємо керівникам наших апаратів, що стосовно довіреної кореспонденції обов'язки фельд'єгера такі ж, як й у вартового на посту. Передача фельд'єгерами особі, якій пакет не був адресований без пред'явлення письмової довіреності, буде вважатися як злочин по службі, а винні особи за ненадання сприяння фельд'єгеру у швидкій передачі пакета адресатові, а тим більш перешкоджанню цьому, будуть піддаватися суворій відповідальності»²⁴.

Із 1927 р. на ФК ОДПУ СРСР покладено додаткові обов'язки з регулярного перевезення грошей, дорогоцінних металів, цінних паперів, інкасації банківських операцій²⁵. Це зробило професію фельд'єгера найбільш вразливою для життя і здоров'я, порівняно з іншими напрямками служби в ОДПУ СРСР. 31 жовтня 1928 р. видано наказ ОДПУ СРСР № 212/98 про посилення конспірації в роботі фельдзв'язку ОДПУ СРСР. Недостатня конспірація, а не інкасаторські обов'язки, вважалася керівництвом ОДПУ СРСР головною причиною численних нападів на фельд'єгерів. У наказі № 212/98 зазначалося, що:

«[...] у практиці роботи фельдзв'язку мають місце такі необережні явища як: відкриті телефонні перемовини, надсилання нешифрованих телеграм із зазначенням маршрутів фельд'єгерів, їхнє відправлення зі сторонніми неперевіреними попутниками. Встановлені випадки неповідомлення органів фельдзв'язку про оперуючі банди на маршрутах фельд'єгерів, направлення фельд'єгерів із крупними сумами грошей гужовими маршрутами без супроводження. В окремих випадках фельд'єгері мають недостатнє озброєння. Пропонується: а) терміново законспірувати систему руху фельд'єгерів; б) відповідним

²⁴ Трифанов М. Фельдъегерская связь... – С. 134.

²⁵ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 111.

відділам своєчасно попереджувати ФК ОДПУ щодо проявів бандитизму; в) направити фельд'єгерів на навчальні бойові стрільби»²⁶.

Циркуляр від 24 грудня 1928 р., підписаний начальником ФК ОДПУ СРСР В. Жуковим та завідувачем таємного відділу ЦК РКП(б) І. Товстухою, посилював вимоги щодо поводження з кореспонденцією серії «К»:

«Останнім часом почастишали випадки надходження з периферії оболонки від пакетів серії «К» від ЦК ВКП(б) з розписом за отримання особами, які не є у списках довірених ЦК ВКП(б), чим ускладнюється облік здавання документів ЦК адресатам. Звертаючи вашу увагу на серйозність цього питання, пропонуємо:

1. Пакети серії «К», адресовані на ім'я членів та кандидатів ЦК та ЦКК ВКП(б), здавати лише під особисту, на оболонках, розписку адресата, а за наявності напису на пакетах “можна здати довіреному, затвердженому Таємним відділом ЦК ВКП(б)”, здавати тільки тим довіреним, які є у списку довірених ЦК ВКП(б). У жодному разі не здавати заступникам секретарів парторганізації, коли секретар парторганізації є членом чи кандидатом ЦК ВКП(б).
2. Пакети серії «К», адресовані секретарям парторганізацій (із зазначенням або без зазначення прізвищ), можна здавати: 1) секретарю; 2) у разі відсутності секретаря, його заступнику; 3) довіреному, затвердженому Таємним відділом ЦК. Примітка: за наявності неясності в здачі пакетів, останні в жодному разі назад не повертайте, а запитуйте телеграфно ФК ОДПУ СРСР.
3. Здавати пакети ЦК ВКП(б) під розписку на оболонках особам, які не увійшли до списків довірених ЦК ВКП(б), незважаючи на наявність у них довіреностей, виданих місцевими парторганізаціями, категорично забороняється.
4. У разі відсутності адресатів (членів ЦК та ЦКК) та їх довірених на строк понад 15 днів, пакети серії «К» з офіційними довідками про це, негайно повертати до ФК ОДПУ СРСР.
5. Після здачі пакетів серії «К», що виходять із ЦК ВКП(б),

²⁶ История советской разведки. Сб. док. по истории оперативной деятельности органов и войск ОГПУ. Вып. третий (1926–1929 гг.) / сост. А. Бондарь, Н. Канищев. – М.: ВШ КГБ, 1961. – С. 217–218.

оболонки з розбірливою розпискою висилати до ФК ОДПУ СРСР негайно з першим відправленим фельд'єгером²⁷.

На нараді начальників фельдвідділів ОДПУ СРСР 17 березня 1929 р. їхній начальник В. Жуков розповідав про те, якою серйозною справою було перевезення таємної кореспонденції, особливо серії «К»:

«[...] якщо ви втратили 50 чи 100 тис. рублів, це погано, але якщо ви втратили п'ять пакетів серії «К», це набагато гірше. Людям, які втрачають від 5 до 15 тис. руб., суд дає 3–5 років, а людям, які втрачають два таємні пакети, дає 10 років, а іноді й вищу міру покарання»²⁸.

Наказ № 212/98 від 1928 р. про посилення конспірації не посилив безпеку фельд'єгерів, кількість нападів на них не зменшувалася. Керівництво ОДПУ СРСР вживало нові заходи безпеки фельд'єгерських маршрутів. У наказі ОДПУ СРСР № 172/84 від 25 травня 1930 р. зазначалося:

«За останні місяці відмічено низку випадків бандитських нападів на фельд'єгерів з метою пограбування таємної кореспонденції та цінностей. У всіх випадках напади завершалися втратою фельд'єгерів, незважаючи на героїчний опір деяких із них. Слідством встановлено, що характер нападів підтверджує наявність обізнаності нападників щодо роботи фельд'єгерів, часу й шляхів проїзду, кількості цінностей, що ними перевозяться. Вважаючи, що зазначені факти мають місце, переважно, внаслідок недостатнього дотримання необхідних умов конспірації роботи фельдзв'язку, НАКАЗУЮ: вжити рішучіших заходів щодо конспірації роботи фельд'єгерів і фельдзв'язку загалом, для чого з метою виключення концентрації уваги кримінального елемента на фельд'єгерах, що постійно курсують за маршрутами: 1. Фельд'єгерів за маршрутами не прикріплювати й змінювати їх, посылаючи різними маршрутами. [...] 3. Проїзні документи маршрутним фельд'єгерам видавати не раніше як за 1,5–2 години до відправлення у відрядження. 4. У відрядження у містя, неспокійні щодо бандитизму, особливо ґрунтовими дорогами, направляти залежно від характеру завдання, кількості цінностей й важливості кореспонден-

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2812, арк. 7–8.

²⁸ Павлова И. Механизм сталинской власти... – С. 59.

ції – не менше 2 фельд'єгерів. 5. Озброювати весь роз'їзний склад цілком справною зброєю, а при поїздках ґрунтовими шляхами у віддалених та безлюдних місцевостях забезпечувати кожного фельд'єгера, що їде, двома револьверами. 6. [...] під час посадки в поїзди, гужовий транспорт, суворо заборонити фельд'єгерам вступати у будь-які розмови з оточуючими їх залізничними службовцями, пасажирами, водіями машин та підводниками. 7. У разі ночівлі у пунктах здавання цінностей та таємної кореспонденції категорично заборонити фельд'єгерам зупинятися у сторонніх приватних осіб, гуртожитках установ, куди прибув фельд'єгер; звертатись насамперед за отриманням приміщення до місцевого органу ОДПУ, а в крайньому випадку зупинятися в державному готелі, дотримуючись при цьому заходів конспірації. 8. При подачі фельд'єгерами телеграм категорично заборонити підписувати їх із позначенням своєї посади, обмежуючись лише проставленням прізвища. 9. Особливу увагу звернути на викорінення випадків розхлябаності у поведінці приймальників, що висилаються для зустрічі фельд'єгерів та які займаються пустими розмовами зі сторонніми особами в очікуванні прибуття поїздів із фельд'єгерами. 10. Встановити сувору систему не допуску сторонніх у приміщення, яке займає апарат фельдзв'язку. Виключити з практики роботи органів фельдзв'язку ОДПУ недбале зберігання нарядів, графіків, схем дислокації та списків пунктів фельдзв'язку, що обслуговуються [...]»²⁹.

Наказом ОДПУ СРСР № 471/222 від 29 грудня 1930 р. ФК ОДПУ СРСР і відділ служби зв'язку ОДПУ СРСР були об'єднані у новий відділ зв'язку у складі адміністративно-організаційного управління (далі – АОУ) ОДПУ СРСР, який очолив колишній начальник ФК ОДПУ СРСР капітан держбезпеки В. Жуков.

У 1932 р. встановлені такі тарифи за доставку кореспонденції: місцевий пакет – 25 коп., міжміський літерний – 50 коп., міжміський цілком таємний – 70 коп., авіа/просте – 50 коп., авіа/цілком таємне 70 коп.³⁰.

²⁹ Трифанов М. История фельдъегерской связи... – С. 259–260.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 359, арк. 23–24.

Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ СРСР як самостійний державний орган ліквідовано й на його основі створено Головне управління державної безпеки (далі – ГУДБ), яке увійшло до складу НКВС СРСР, створеного цією ж постановою. Чисельність організацій та установ, які користувалися фельдзв'язком, штат самого фельдзв'язку постійно зростали. Так, наприклад, станом на 1931 р. фельдзв'язок СРСР обслуговував 42 тис. організацій та установ і мав у своєму штаті 15 тис. осіб, а у 1935 р. фельдзв'язок СРСР обслуговував уже 54 тис. організацій й установ, а штат зріс до 21154 осіб³¹. Наказом НКВС СРСР № 00191 від 26 травня 1935 р. «Про зміни системи реєстрації таємної кореспонденції, спрямованої через Фельдзв'язок НКВС», запроваджувалися чисельні зміни та доповнення до «Інструкції служби експедиторського складу, збірнику керівних матеріалів для роботи відділів зв'язку НКВС, а також у взаємовідносини з таємними відділами підприємств, установ і організацій»³².

У 1936 р. радянська фельд'єгерська служба НКВС СРСР відзначила свій 15-річний ювілей. Із цього приводу 2 серпня видано наказ НКВС СРСР № 321, у якому зазначалося:

«[...] упродовж своєї завзятої та важкої 15-річної роботи фельдзв'язок був вірним охоронцем таємних матеріалів та народних цінностей країни. До 15-річного ювілею свого існування він перетворився на потужний апарат зв'язку загальнодержавного значення, охопивши своїм обслуговуванням органи та війська НКВС, РСЧА, партійні, урядові органи, професійні та кооперативні організації. [...] Історія чекістського зв'язку знає багато випадків самовідданої безстрашної поведінки фельд'єгерів, які піддавалися нападу з боку контрреволюції, вони рятували таємну кореспонденцію та цінності. Чимало найкращих чекістів-фельд'єгерів пали смертю хоробрих у боротьбі з класовим ворогом. Упродовж свого існування працівники Фельд'єгерського зв'язку служили оперативним резервом органів ОДПУ–

³¹ Трифанов М. История фельдъегерской связи... – С. 265.

³² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 3-сп, арк. 25–28.

НКВС і з їхнього складу тисячі працівників перейшли не безпосередню оперативну роботу»³³.

Наказом НКВС № 00325 від 29 вересня 1936 р. затверджено порядок звітності у фельдзв'язку НКВС СРСР³⁴. Інший наказ НКВС СРСР № 054 від 8 червня 1937 р. «Про порядок літерування таємної кореспонденції при її направленні через фельдзв'язок НКВС» у черговий раз регулював порядок доставки літерних пакетів:

«[...] окремі відділи НКВС проставляють на конвертах таємного листування власні службові позначки: «ПК», «СП», «Ч», «З», чим порушують порядок поводження з таємною кореспонденцією. [...] Наказую: Умовні позначки проставляти тільки на листуванні. При направленні таємної кореспонденції через фельдзв'язок літерувати залежно від її змісту: серія «К» – вельми термінове і нетермінове листування цілком таємного характеру, що підлягає у зв'язку з її особливою важливістю чи персональною належністю врученню у власні руки адресатові; літера «А» – цілком таємне і таємне листування термінового характеру, літера «В» – цілком таємне і таємне листування нетермінового характеру»³⁵.

У тому ж році багаторічного керівника радянського фельдзв'язку В. Жукова звільнено з посади й відправлено на пенсію. Він влаштувався на роботу до наркомату зв'язку СРСР й очолив Московський поштамт. Під час перебування на цій посаді чекісти оголосили його «ворогом народу» тому, що він нібито приймав на службу до поштамту тих самих «ворогів». В. Жукова арештували, довго катували, потім він під тортурами визнав себе «ворогом народу». Його розстріляли 6 жовтня 1941 р. Після В. Жукова у досліджуваний період змінилося три керівники фельдзв'язку СРСР. Ними були лейтенант Г. Алієвський, капітан С. Волков, майор П. Зуєв³⁶.

³³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7-сп, арк. 88–117.

³⁴ Там само, спр. 190-сп, арк. 5.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 167-сп, арк. 164.

³⁶ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 131.

НКВС СРСР 8 квітня 1938 р. видав наказ № 227 «Про заборону витратити кошти фельд'єгерського зв'язку на заходи, що не мають стосунку до його роботи». У ньому зазначалося:

«За останній час зафіксовано низку випадків вилучення коштів фельдзв'язку на господарські та інші заходи, які не мають відношення до його роботи та непередбачені кошторисами. Такі дії є незаконними, тому наказую заборонити таку практику»³⁷.

Наказом № 00262 НКВС СРСР від 29 квітня 1938 р. на заміну наказу ОДПУ СРСР № 133/49 від 1926 р. затверджено нове «Положення про фельд'єгерський зв'язок Адміністративно-господарського управління НКВС СРСР», у якому зазначалося:

«1. Основним завданням фельд'єгерського зв'язку НКВС СРСР є швидкий і надійний зв'язок між органами і військами НКВС, частинами і установами наркоматів оборони й військово-морського флоту, урядовими й державними установами та організаціями СРСР. 2. Фельдзв'язок НКВС СРСР приймає і доставляє таємну й цілком таємну кореспонденцію зазначених вище установ, а також гроші і цінності наркомфіну, Держбанку СРСР, «Головзолота», держустанов і організацій на підставі угод»³⁸.

Наказом НКВС СРСР № 00323 від 22 травня 1938 р. затверджено новий табель звітності про діяльність підрозділів фельд'єгерського зв'язку управлінь НКВС СРСР. У регулярних звітах повинні були подаватися відомості про: а) дислокацію апаратів фельдзв'язку із зазначенням їхніх маршрутів; б) розклад і схеми маршрутів; в) списки пунктів обслуговування – партійних, урядових, органів НКВС, військових установ, закладів, частин, політвідділів машинно-тракторних станцій і радгоспів та інше³⁹. Наказом НКВС СРСР від 25 серпня 1938 р.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8-сп, арк. 84.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8-сп, арк. 99–101зв.

³⁹ Там само, спр. 190-сп, арк. 59–68.

№ 00560 затвердили «Інструкцію фельд'єгерському складу щодо доставки цінностей у вагонах Держбанку»⁴⁰.

У червні 1939 р. у фельдзв'язку НКВС СРСР відбулися значні зміни: постановами РНК СРСР № 884-145 від 17 червня та № 0181 від 25 червня фельд'єгерський зв'язок звільнили від доставки таємної кореспонденції численних підприємств, установ, організацій, а також від перевезення державних цінностей і грошей. Цим рішенням уряд залишив за фельдзв'язком НКВС СРСР найбільш важливі функції, доручивши йому перевезення кореспонденції ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, НКО, НКВМФ, НКВС, НКЗС за рахунок бюджетних коштів. Перевезення таємної кореспонденції, коштів та дорогоцінних металів усіх інших міністерств і відомств СРСР покладалася на новостворений «спеціальний зв'язок» наркомату зв'язку СРСР на розрахунковій договірній основі. Реорганізація спричинила за собою великі структурні зміни і значне скорочення чисельності особового складу фельдзв'язку НКВС СРСР до 2 тис. Замість 3409 апаратів фельдзв'язку в СРСР після реорганізації залишилося тільки 150, які розташувалися в основному в республіканських, крайових і обласних центрах. Станом на момент реорганізації було 3035 фельд'єгерських маршрутів, з них 1773 гужових. У фельдзв'язку НКВС СРСР залишилося 106 маршрутів, із них 9 авіаційних, 8 автомобільних, 77 залізничних, 4 водних, 3 змішаних, жодного гужового⁴¹.

* * *

Фельд'єгерський зв'язок УСРР–УРСР підпорядковувався московському центру і значною мірою копіював його організаційну структуру. Функція пересилки таємної кореспонденції в межах УСРР покладалася на сформований у 1922 р. Фельд'єгерський корпус у складі АОУ ДПУ УСРР (далі – ФК ДПУ УСРР) на правах відділу та структурно поділявся на інспек-

⁴⁰ Трифанов М. История фельдъегерской связи... – С. 270.

⁴¹ Трифанов М. История фельдъегерской связи... – С. 273.

торський апарат, відділ з обміну державної кореспонденції та фельд'єгерський загін. Місцевими органами фельдзв'язку були фельд'єгерські відділення, команди, пости, що створювалися при місцевих територіальних органах ДПУ УСРР⁴². Між сусідніми обласними і районними центрами, селами та залізничними станціями на невеликі відстані озброєні фельд'єгері перевозили таємну пошту та цінності гужовим транспортом: взимку на санях, в іншу пору на підводах. Доставка таємної кореспонденції на значні відстані здійснювалася залізницею.

ФК ДПУ УСРР з 1924 р до 10 жовтня 1931 р. очолював Юхим Давидович Елькін⁴³. Його заступниками були в різний час Горовський⁴⁴, Буровцев⁴⁵, Кротов⁴⁶. 25 серпня 1937 р. Ю. Елькіна заарештували. 28 жовтня того ж року засудили на смерть як «ворога народу» і розстріляли. Із жовтня 1931 р. до 10 липня 1934 р. фельдзв'язок УСРР очолював Семен Абрамович Ольшанський. 4 серпня 1937 р. його заарештували, вже 7 вересня 1937 р. теж засудили на смерть як «ворога народу» і розстріляли.

У 1924 р. наказом ДПУ УСРР № 115 затверджено «Положення про фельдвідділення ФК ДПУ УСРР», а 21 серпня 1925 р. наказом ДПУ УСРР № 274 положення № 115 скасовано та затверджено нові «Положення про фельд'єгерський зв'язок ДПУ УСРР», «Правила прийому і відправлення кореспонденції й цінностей ФК ДПУ УСРР та його філіями», «Правила здавання кореспонденції в залізничну експедицію ФК ДПУ УСРР»⁴⁷. Нормативні акти ДПУ УСРР, введені в дію наказом № 274, переважно дублювали нормативні акти ДПУ РСФРР, введені в дію 11 червня 1923 р. за № 218.

⁴² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2034, арк. 28.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 217зв.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2034, арк. 28.

⁴⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2800, арк. 58.

⁴⁶ Там само, спр. 2812, арк. 94.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 216–239.

На підставі наказів наркомату шляхів сполучення СРСР від 12 січня 1924 р., 7 лютого 1924 р. між ФК ДПУ УСРР і Південним округом шляхів сполучення ухвалили угоду про затвердження маршруту руху фельд'єгерів ФК ДПУ УСРР і про виокремлення для проїзду в потягах окремих купе на два або чотири місця в м'яких вагонах, а у випадку відсутності вільних місць – у жорстких вагонах⁴⁸. Бронювання місць для фельд'єгера на кожній станції входило в обов'язки оперативного поста транспортного відділу ДПУ УСРР. У разі невиконання цієї вимоги фельд'єгер у присутності коменданта й бригадира потягу міг скласти відповідний акт⁴⁹. Поширеним явищем була незаконна передача фельд'єгерських залізничних квитків для проїзду дружинам чекістів та іншим особам «нічим спільним зі зв'язком ДПУ не пов'язаним»⁵⁰.

Часто фельд'єгері вимагали від начальників станцій надання їм значно більшої кількості місць, ніж це дозволялося, та перевозили разом із таємною кореспонденцією звичайний багаж за державний рахунок. Співробітники фельдзв'язку виступали ініціаторами постійних конфліктів з транспортною адміністрацією, співробітниками транспортного відділу ДПУ УСРР⁵¹. Враховуючи зростання цих зловживань у середовищі ФК ДПУ, 12 лютого 1925 р. ДПУ УСРР видало циркуляр № 1723, який передбачав за згадані правопорушення звільнення фельд'єгерів зі служби та притягнення до відповідальності за дискредитацію органів ДПУ УСРР⁵².

У травні 1925 р. Ю. Елькін перевіряв фельдвідділення у Полтаві й Києві. На основі його звіту про перевірку видано наказ від 16 червня того ж року, де зазначалося:

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 183, оп. 4, спр. 296, арк. 12–15, 28.

⁴⁹ Там само, оп. 5, спр. 30, арк. 59.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667у, арк. 52.

⁵¹ *Окіпнюк В.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.)... – С. 167.

⁵² ЦДАВО України, ф. 183, оп. 4, спр. 296, арк. 25, 2–28, 33.

«[...] система зарахування співробітників створила умови проникнення до ФК ДПУ авантюристів і чужого елементу. В особових справах відсутні рекомендації і поручительства відповідальних працівників. [...] Молодший комсклад не відповідає своєму призначенню у зв'язку із відсутністю військової підготовки та недбалого ставлення до служби. Стройова підготовка й політробота на низькому рівні, спостерігається пияцтво і безладдя»⁵³.

Наказом пропонувалося частину співробітників фельдвідділень звільнити й набрати нових. Зловживання та порушення у фельд'єгерському середовищі ФК були поширеним явищем. Так, на початку листопада 1925 р. рахівник Артемівського фельдвідділення Кучко поцупив 15 тис. крб. казенних грошей і втік. Через декілька днів був заарештований на ст. Никитівка із 8,5 тис крб., які не встиг витратити⁵⁴. 14 квітня 1933 р. ДПУ УСРР видало наказ № 154, в якому зазначалося про чисельні порушення в роботі фельдзв'язку, зокрема, у наказі наводився такий випадок:

«19 березня 1933 р. фельд'єгері Старобільської експедиції Філатов і Ларін в с. Сватове залишили без нагляду на підводі кореспонденцію та цінності, як результат зникло, крім цінностей, 100 пакетів таємної кореспонденції, зокрема 20 пакетів серії «К», які так і не були знайдені»⁵⁵.

27 квітня 1933 р. видано ще один наказ ДПУ УСРР № 187 про втрату фельд'єгерами таємної кореспонденції та пакунок з годинником – подарунком для в.о. начальника 20-го прикордонного загону⁵⁶. Такі подарунки для керівництва та інших «поважних осіб», які були реквізовані у «контрреволюціонерів» (сало, консерви, шоколад, годинники тощо), у багажі фельд'єгерів були звичайною справою. Гроші та «подарунки» були головною ціллю для грабіжників, яких найменше цікавили літерні пакети. 22 травня 1934 р. ОДПУ СРСР направило

⁵³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 111–111зв.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 309зв.

⁵⁵ Там само, спр. 666у, арк. 149, 149зв.

⁵⁶ Там само, арк. 157.

на місця циркуляр «Про недопущення переправлення через фельдзв'язок ОДПУ пакувань і предметів, які не мають стосунку до таємної кореспонденції»⁵⁷.

У наказі ДПУ УСРР № 217 від 17 травня 1933 р. йшлося про випадки пограбувань фельд'єгерами багажу, що був доручений для перевезення, а також про вбивство на ст. Бобринська в приміщенні експедиції фельдзв'язку Смілянського райвідділення одного фельд'єгера іншим фельд'єгером з метою пограбування цінностей, які перевозив вбитий фельд'єгер⁵⁸.

У листопаді 1934 р. був заарештований фельд'єгер Луганського міськвідділу НКВС УСРР Кучеренко, який продав свій табельний револьвер Steyr⁵⁹. У 1935 р. були засуджені на 3 роки й позбавлені волі фельд'єгері Харківського УНКВС Кравчук і Володько, які 11 лютого того року поверталися залізничним маршрутом з поштою. По дорозі обидва заснули у вагоні й мішок із таємною кореспонденцією у цей час вкрали. Наступного дня злодіїв затримали й було з'ясовано, що всю кореспонденцію, окрім 5 пакетів, ці злодії спалили⁶⁰. У жовтні 1938 р. фельд'єгер УНКВС по Житомирській області Прокопчук поцупив 1080 руб. під час перевезення грошей, був арештований і переданий суду⁶¹. Під час слідства визнавав, що крав гроші і раніше. У тому ж році й у тому ж Житомирському УНКВС фельд'єгері Цибульський і Кузьмин загубили валізу із грошми⁶².

Під час процесу «українізації» державних органів УСРР керівництво ФК ДПУ направило листа до наркомату освіти з проханням:

⁵⁷ Там само, спр. 3-сп, арк. 256.

⁵⁸ Там само, спр. 66бу, арк. 167.

⁵⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6775, арк. 28.

⁶⁰ Там само, арк. 11.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 359, арк. 169.

⁶² Там само.

«виділити одного досвідченого вчителя для вивчення української мови співробітниками ФК ДПУ УСРР у кількості 26 осіб. Платня за навчання буде здійснюватися за угодою»⁶³.

28 серпня 1925 р. видано черговий наказ ДПУ УСРР за № 287, у якому зазначалося:

«Під час отримання ДПУ УСРР документів серії «К» спостерігається вкрай несерйозне ставлення на місцях до кореспонденції зазначеної серії. Трапляються випадки, коли під серією «К» надсилаються прохання про відстрочку виконання окремих документів або підтвердження отримання останніх. Такі документи не належать за змістом до таємних і термінових. Таке нерозуміння кореспонденції серії «К», безперечно, применшує її значення й може спричинити в результаті випадки, коли цілком таємний, терміновий, особистий папір буде оформлений звичайним порядком, і, отже, не будуть дотримані вимоги щодо її пересилання. Крім того, кореспонденція серії «К» як надзвичайно термінова надсилається спеціально відрядженим для того фельд'єгером і так користування серією «К» у неналежних випадках викликає непотрібні та нічим не виправдані витрати. З метою впорядкування пересортування паперів під серією «К» НАКАЗУЮ: під зазначеною серією надсилати тільки: 1. Шифри та документи, що підлягають зберіганню нарівні з шифром. 2. Листи начальників органів. 3. Спецзведення та донесення з агентурних справ. 4. Місячні доповіді та листування щодо закордонної та прикордонної роботи. 5. Моблистування. 6. Листування з розвідвідділом Штабу УВО (частково) та Уповноваженим розвідупру Штабу РСЧА в Україні. 7. Окремі орієнтування та циркуляри з прикордонної роботи. 8. Листування щодо особливо серйозних подій на кордоні. 9. Держзведення. 10. Принципові директиви та орієнтування, а також запити та завдання, пов'язані з агентурною розробкою. 11. Списки секретних працівників. Решту таємної та термінової кореспонденції надсилати під відповідними літерами «А», «Б» і «В»⁶⁴.

⁶³ Цит. за: *Шановал Ю.* Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи, дослідження, архівні матеріали. – Київ–Львів: Україна модерна, Укр. Пропілеї, 2017. – С. 119.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 257.

Того ж дня видано ще один наказ ДПУ УСРР за № 288, у якому зазначалося, що:

«[...] деякі органи ДПУ для запечаткування пакетів користуються печатками, які вийшли із використання, і не мають до органів ДПУ жодного стосунку. Так, наприклад: фельдпост ст. Кобеляки користується печаткою «жандармського унтер-офіцера». Користування цією печаткою може бути використане з метою дискредитації органів ДПУ. Вважаю за необхідне наголосити на неприпустиме ставлення до цього посадових осіб, які дозволили користування такою печаткою, тому наказую: провести розслідування та на винних накласти дисциплінарне стягнення»⁶⁵.

Регулярно керівництво фельдзв'язку надсилало відомствам циркулярні листи з роз'ясненнями щодо поводження з таємними пакетами. Так, у циркулярі ДПУ УСРР від 18 лютого 1926 р. зазначалося, що:

«на підставі отриманих із центра роз'яснень, ФК ДПУ просить надати підвідомчим начальникам канцелярій наступну вказівку: вся кореспонденція, що надсилається через фельдзв'язок обов'язково прошивається, опечатується та літерується залежно від важливості: «Б» – таємно, літер «А» – таємно, терміново, серія «К» – цілком таємно, терміново, у власні руки адресатові. Літерування належить завірити печаткою установи і печаткою завканцелярії або відповідної особи. Для запобігання затримок кореспонденції ФК ДПУ УСРР просить зазначений вище порядок взяти до уваги, а у разі невиконання зазначених правил, це буде підставою повернення пакетів до відправника»⁶⁶.

Циркуляром ДПУ УСРР від 16 жовтня 1926 р. повідомлялося, що:

«[...] надалі пакети серії «К», які доставляють фельд'єгері ДПУ УСРР, будуть здаватися під особисту розписку адресатів, а разі їхньої відсутності особам з іменною довіреністю від адресата. В останньому випадку підпис довіреної особи в описі фельд'єгера засвідчується гербовою (у крайньому випадку пакетною) печаткою. За недотримання викладеного вище

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр.2у, арк. 257, 257зв.

⁶⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2326, арк. 10.

фельд'єгерам заборонено здавати пакети серії «К». Просимо повідомити про це підвідомчі вам органи»⁶⁷.

Увесь досліджуваний період у більшовиків-конспіраторів був особливий інтерес до окремих документів, які доставлялися пакетами серії «К». Вони намагалися встановити суворий порядок доставки таких пакетів. Фікс-ідеєю було «вручення в руки адресатам», які були відповідальними начальниками. Це не завжди вдавалося фельд'єгерам. Не впоравшись з цим завданням, більшовики створили інститут «довірих осіб». Це спростило ситуацію, але з'явилася нова бюрократична процедура – погодження «довірих осіб» з партапаратниками й чекістами, створення нових облікових журналів. Окремо таємне діловодство «довірені особи» не мали наміру провадити. Просто покласти документ «серії «К» у сейф або його спалити теж не вирішувало це питання, оскільки документ мав у новому місці перебування отримати свій новий обліковий номер, навіть у разі його повернення або спалення. Призначення «довірихими особами» завідувачів спецвідділень, спецчастин спрощувало цю ситуацію. Поступово усе закінчувалося передачею документа «серії К» до таємної частини установи, куди він мусив потрапити відразу і не створювати проблем у таємному діловодстві. З часом це стало нормою.

Керівникам установ УСРР 6 квітня 1927 р. було направлено черговий циркуляр:

«За останній час почастишали випадки надходження від установ на перевідправлення через фельдзв'язок ДПУ УСРР таємних пакетів з неточними, неясними стислими адресами. Окрім цього, помічені випадки адресованої за межі УСРР кореспонденції українською мовою. У зв'язку з цим таємно-термінова кореспонденція безцільно блукає із кінця в кінець і несвоєчасно надходить за призначенням. Для своєчасної доставки таємної кореспонденції ФК ДПУ пропонує зобов'язати відповідальних за відправлення таємної кореспонденції осіб зазначати чіткі і точні адреси, у жодному разі не допускаючи написи адрес скорочено. На пакетах, адресованих за межі УСРР, про-

⁶⁷ Там само, спр. 2319, арк. 96.

ханья адреси писати виключно російською мовою. Водночас ФК ДПУ ставить усім до відома, що пакети з неясними і скороченими адресами прийматися до відправлення не будуть»⁶⁸.

Також виникали ситуації із доставленням термінової кореспонденції у свята чи неробочий час. Тому потрібні були роз'яснення для співробітників фельдслужби. Тому 29 вересня 1927 р. Ю. Елькін направив до секретаріату ЦК КП(б)У лист, у якому запитував:

«На практиці роботи ФК зафіксовані випадки, коли кореспонденція серії «К», що надходить із ЦК ВКП(б) на ім'я Л. Кагановича до секретаріату ЦК КП(б)У в неробочий час і залишається незданою до наступного дня у зв'язку з тим, що чергові секретаріату ЦК не мають повноважень на отримання зазначеної кореспонденції. Для негайного доставлення кореспонденції на ім'я Л. Кагановича, ФК ДПУ УСРР просить повідомити, куди, в які години можна здавати вищезазначену кореспонденцію у неробочий час та вихідні дні»⁶⁹.

Із 1927 р. запровадили практику регулярного централізованого забезпечення транспортним відомством ФК ДПУ УСРР разовими безкоштовними квитками. Їх видача здійснювалася після укладення щорічних угод з правліннями залізниць⁷⁰. ФК ДПУ УСРР проводилися також різноманітні заходи щодо оптимізації форм і методів перевезення місцевої таємної кореспонденції. Згідно з рішенням ФК ДПУ УСРР № 099791 від 31 серпня 1928 р., з вересня поточного року планувалося організувати у Харкові систему кільцевого кур'єрського зв'язку. Нова форма обслуговування вводилася для прискорення доставки міської кореспонденції, посилення збереженості під час її перевезення та скорочення витрат установ і підприємств за рахунок скасування останніми посад кур'єрів і розсильних. Кур'єр ФК ДПУ УСРР мав тричі на день відвідувати міські установи. Прийняття та здача кореспонденції здійснювалася під розписку з перевіркою достовірності на право її отриман-

⁶⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2552, арк. 13.

⁶⁹ Там само, арк. 44.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 183, оп. 4, спр. 2522, арк. 1–3, 40–41.

ня. Для обліку вихідної кореспонденції в установах мали вестися книги реєстрації кореспонденції, що передавалась кур'єру ФК⁷¹. Циркуляром ФК ДПУ УСРР № 45810 від 11 травня 1929 р. (який дублював циркуляр ОДПУ СРСР від 24 грудня 1928 р.) заборонялось органам фельдзв'язку приймати для відправлення таємні особисті пакети, якщо вони не були оформлені під серією «К»⁷².

Під час партійної «чистки» центрального апарату ДПУ УСРР у червні–липні 1929 р. у протоколі «чистки» начальника фельдкорпусу ДПУ УСРР Ю. Елькіна зазначалося:

«[...] до комісії надійшли заяви із обвинуваченнями Елькіна в безгосподарності, привласненні громадських грошей, недбалому ставленні до службових обов'язків, підлабузництві, що проявилось в піднесенні подарунків вищому начальству; влаштуванні на службу своїх родичів і знайомих та протегування їм, проведення національно-шовіністичної політики [? – *Авт.*], отриманні подарунків від підлеглих, брутальності, яка доходить до лайки; нетактовності, затискуванні, яке проявляється у вічному остраху підлеглих бути звільненими; зловживанні по службі, що проявилось у видачу проїзних квитків на залізницю особам, які не мають стосунку до ДПУ з корисливою метою; використання фельд'єгерів у власних цілях. Після дебатів, виклику кількох товаришів, ретельного розгляду отриманого матеріалу встановлено, що обвинувачення, висунуті проти т. Елькіна, переважно неправдиві та побудовані на плітках, висвітлені у викривленому вигляді та мають більше чварний характер. Все це надходить переважно від осіб, звільнених з ФК як недисциплінованих, таких, що не підлягають виправленню, та антисемітськи налаштованих.

Дійсно, окремі помилки в роботі тов. Елькіна були допущені, як от: видача залізничних квитків не співробітникам ДПУ, неслужбові доручення фельд'єгерам, перевезення у приватному порядку вантажів, купівля й продаж мотоцикла та інші дрібниці. Це було предметом обговорення адміністрації та осередку,

⁷¹ *Окіпнюк В.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.)... – С. 167–168.

⁷² ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 53, арк. 271.

якими були вжиті заходи щодо усунення цих недоліків. Усі ці розмови йдуть на ґрунті суворої дисципліни, встановленої Елькіним, до якого ФК являв собою руїну, де спостерігалися спекуляція та п'янство серед фельд'єгерів. Зараз же ФК в цілому спаяне, дисципліноване ядро. Все ж таки слід зазначити, що прояви брутальності тов. Елькіним ще не зжиті, попри вказівки з боку осередку. Перевірений. Поставити на вид за брутальність»⁷³.

Партійні органи опікувалися кадровими питаннями. Зокрема, секретаріат ЦК КП(б)У 18 вересня 1930 р. розглянув прохання ДПУ УСРР про «набір 165 товаришів» для роботи у фельдзв'язку. Відповідне доручення було надіслано місцевим партійним структурам, і незабаром затвердили список «мобілізованих партійців»⁷⁴.

Серед інших підрозділів ДПУ робота фельд'єгеря була найбільш ризикованою, найменш оплачуваною, незважаючи на те, що фельд'єгері заробляли гроші для ДПУ. Іноді про них згадували, коли вони гинули на маршрутах. Так, до десятиріччя українського фельдзв'язку ДПУ УСРР 17 вересня 1931 р. видало наказ № 224 про видачу грошової допомоги родинам фельд'єгерів, які загинули під час виконання службових обов'язків⁷⁵.

Як вище зазначалося, від червня 1923 р. фельд'єгерську службу почали залучати до інкасації та транспортування грошей й цінностей державних установ у межах СРСР. Це призвело до регулярних нападів на фельд'єгерів, яких грабували на маршрутах: у потягах, на гужовому транспорті (підводах, санях), навіть піших на багатолюдних вулицях. Ця проблема була характерна і для ФК ДПУ УСРР – УРСР. Зокрема, у 1923 р. на поїзд на ст. Шостаківка, де перебував фельд'єгер Вишне-

⁷³ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 31–32.

⁷⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 7, спр. 142, арк. 86, 103–105.

⁷⁵ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 111.

ський із поштою, напала група грабіжників⁷⁶. 14 липня 1925 р. на багатолюдній вулиці у центрі Катеринослава пограбували фельд'єгера Каптеля, у якого без спроби спротиву відібрали портфель із грішми та таємною кореспонденцією⁷⁷.

У тому ж році в Умані на сплячого фельд'єгера Транченка напали два грабіжники і без спротиву забрали валізу з грішми. Грабіжників разом із грішми вдалося спіймати групі фельд'єгерів на чолі з фельд'єгером Яном Рого. Під час розбійних нападів фельд'єгері відважно захищали довірені їм державні відправлення ціною власного здоров'я, а нерідко й життя. Так, у 1926 р. фельд'єгер Уманського фельдвідділення на прізвище Варига, перебуваючи в оточенні чотирьох нападників, які стріляли у нього, стріляв у відповідь і змусив грабіжників відступити. На фельд'єгерів Дніпровського окружного відділу ДПУ Красильникова і Фарятьєва 9 квітня 1928 р. у районі станції Білі Криниці напала група озброєних грабіжників. У перестрілці з бандитами Красильников загинув. Його напарник удав із себе пораненого, упав, а портфель з таємними пакетами й грішми відкинув від себе. Коли грабіжники кинулися до портфеля, фельд'єгер почав прицільно стріляти по них, одного поранив, інші, підхопивши пораненого, кинулися тікати. Наказом ДПУ УСРР «за проявлену пильність і відвагу під час захисту цінностей» фельд'єгера Фарятьєва нагородили іменним револьвером «Маузер»⁷⁸.

У тому ж 1928 р. у ніч з 3 на 4 жовтня неподалік станції Зарудниця Ружинського району був здійснений озброєний напад на фельд'єгера Бердичівського окружного відділу ДПУ УСРР М. Миронюка. Незважаючи на чисельну перевагу і тяжке поранення правої руки, він вступив у бій з бандитами і, стріляючи лівою рукою, змусив їх тікати. Фельд'єгер зберіг таємні пакунки і гроші. Знесилений Миронюк добрався до залізнич-

⁷⁶ Там само. – С. 118.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф.9, спр.2у, арк. 309зв.–310.

⁷⁸ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 118.

ної станції, звідки телеграфував до Бердичівського і Козятинського відділів ДПУ УСРР і повідомив про напад. Фельд'єгеря М. Миронюка за «мужність і героїську поведінку» також нагородили «Маузером». На фельд'єгера Дніпровського підрозділу ФК ДПУ УСРР С. Гордона на степовій дорозі 6 жовтня 1928 р. напала група злочинців. Діставши поранення, він продовжував стріляти у грабіжників. Наказом ДПУ УСРР С. Гордона нагородили годинником. 25 грудня 1928 р. відбувся черговий напад грабіжників на фельд'єгерів Шевченківського окрвдділу ДПУ УСРР Суровцева та Водяницького у Шполянському р-ні поблизу с. Сигнаївка. Четверо грабіжників були зі зброєю, але фельд'єгері не розгубилися, виявили стрілецькі навички та затримали нападників. За героїзм і збережені гроші обидва фельд'єгері були нагороджені іменними «Маузерами» і місячним грошовим забезпеченням⁷⁹.

Наказ ОДПУ СРСР № 172/84 від 25 травня 1930 р. та певне дотримання його вимог у практичній роботі фельд'єгерським складом сприяв значною мірою збереженню життів людей та супроводжуваних ними таємних пакетів і цінних відправлень. Проте напади на фельд'єгерів, хоча і рідше, тривала. У Донбасі 4 березня 1932 р. на перегоні між станціями Костянтинівка – Пліщіївка Південної залізниці на фельд'єгерів Черв'ятюка та Мусікова напала бандитська група. Але фельд'єгері у такій екстремальній ситуації змогли відбити бандитський напад і зберегти таємні пакети. Черв'ятюк отримав тяжке поранення і згодом помер⁸⁰.

17 травня 1933 р. на фельд'єгеря Зінківського фельдпункту Грабов на маршруті Зіньків–Охтирка напали 5 грабіжників, яких Грабов розігнав пострілами з табельної зброї. За це він наказом ДПУ УСРР був нагороджений місячною платнею⁸¹.

⁷⁹ Устименко В. Обов'язок, звитяга, честь... – С. 115, 118.

⁸⁰ Там само. – С. 120.

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 666у, арк. 171.

Проблеми під час транспортування таємних пакетів не зникали. Так у серпні 1934 р. у Київській експедиції зв'язку пропав пакет літери «А»⁸². У вересні того ж року під час катастрофи потягу на маршруті Луганськ – Міллерово фельд'єгер Левінзон, рятуючи своє життя, вистрибнув із вікна вагону та одночасно не забув прихопити із собою валізу із таємними пакетами. «За проявлену мужність і холонокровність у справі рятування державної кореспонденції» Левінзон отримав подяку та місячний оклад⁸³.

14 листопада 1935 р. видано наказ НКВС СРСР № 353 про нагородження фельд'єгера А. Зуба, де зазначалося:

«25 жовтня 1935 р. фельд'єгер Есманського райвідділення УНКВС Чернігівської області А. Зуб, зустрічаючи на вокзалі ст. Есмань потяг із маршрутними фельд'єгерами, для обміну з ними кореспонденцією, помітив спостереження за ним двох невідомих осіб. Наїжачившись і мобілізувавши всю необхідну для чекіста пильність, А. Зуб під час обміну кореспонденції у вагоні потяга, продовжував через вікно вагона спостереження за невідомими. При виході із вагона Зуб, переконавшись, що він має справу з ворогом, швидко і рішуче затримав невідомого і доставив його до залізничного приміщення, де при особистому обшуку у затриманого було виявлено: револьвер системи «Наган» з 7 патронами, обріз гвинтівки та набої до неї. У районному відділенні УНКВС з'ясувалося, що затриманий виявився розшукуваним відомим ватажком банди, що вчинила низку озброєних пограбувань та вбивств. Відзначаючи виняткову винахідливість і сміливість, виявлену фельд'єгером Зубом, нагородити його іменним годинником із написом «за винахідливість та сміливість з охорони таємної кореспонденції – від НКВС» з видачою йому одночасно 500 руб.»⁸⁴.

29 травня 1936 р. НКВС СРСР видано наказ про нагородження фельд'єгера Ново-Воронцовського райвідділу УНКВС по Одеській області М. Проніна, який:

⁸² Там само, спр. 667у, арк. 129.

⁸³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667у, арк. 150.

⁸⁴ Там само, спр. 170-сп, арк. 61.

«[...] 13 квітня 1936 р. на станції Ток Сталінської залізниці, куди він прибув для зустрічі маршрутних фельд'єгерів, виявив і затримав двох озброєних бандитів – братів Хрюкових»⁸⁵.

29 червня 1936 р. був виданий наказ НКВС СРСР № 242 про нагородження фельд'єгерів Краснянського районного фельд'відділення Чернігівської області Бондаря й Зуба, які затримали на ст. Есмань озброєних кримінальних злочинців⁸⁶. Чи був це вищезгаданий А. Зуб чи його однофамілець фельд'єгер Зуб у Чернігівській області, на жаль, встановити не вдалося.

У ніч з 25 на 26 листопада 1937 р. на фельд'єгеря Золотоніського райвідділу УНКВС по Полтавській області Г. Недашківського, який слідував за маршрутом із таємною кореспонденцією, три зловмисника здійснили напад із метою пограбування. У наказі НКВС УРСР від 8 червня 1938 р. № 105 зазначалося:

«[...] не розгубившись, фельд'єгер затримав зловмисників, які потім були засуджені. Недашківському за проявлену стійкість у справі захисту державної таємної кореспонденції й за затримання зловмисників оголосити подяку з видачою місячного окладу»⁸⁷.

Із наказу НКВС УРСР від 4 вересня 1938 р. нам стає відомо, що:

«23 серпня 1938 р. о 23 годині на фельд'єгеря Чигиринського райвідділу НКВС Рачинського, який виконував маршрут Чигирин—Олександрівка, було здійснено напад невідомих зловмисників. Не розгубившись, фельд'єгер Рачинський відкрив вогонь по нападниках і, вирвавшись з їхнього оточення у кількості 10 осіб, зберіг таємну кореспонденцію та цінності на суму 6 тисяч рублів. За кмітливість і мужність оголосити т. Рачинському подяку з виплатою місячного окладу»⁸⁸.

26 жовтня 1938 р. у Боково-Антрацитівському районі Ворошиловградської області здійснено озброєний напад на

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 174-сп, арк. 165.

⁸⁶ Там само, арк. 230–230зв.

⁸⁷ Там само, ф.9, спр. 11у, арк. 285.

⁸⁸ Там само, спр. 673у, арк. 205.

фельд'єгерів І. Пономарьова та Г. Мурина. Троє нападників, озброєних мисливськими рушницями, поранили фельд'єгерів, які, втім, змогли зберегти цінності. Нападники (двоє 19-річних, один – 15-річний) були заарештовані, а фельд'єгері нагороджені «знаками почесного чекіста»⁸⁹.

Подібних прикладів небезпечної роботи фельд'єгерського складу ДПУ УСРР – НКВС УРСР чимало у досліджуваній період.

* * *

24 травня 1931 р. наказом ДПУ УСРР № 140 Фельд'єгерський корпус реорганізовано у відділ зв'язку АОУ ДПУ УСРР, а його місцеві філії у відділення, команди, пункти зв'язку. Їхній статус регулювало «Положення про відділ зв'язку ДПУ та його підрозділи на місцях», затверджене цим же наказом⁹⁰.

Окремі фельд'єгері підпали під підозру щодо підтримки «німецького фашизму». Зокрема, у 1934 р. харківські чекісти оголосили, що відкрили справу «Зоря», в межах якої ними «розробляється контрреволюційна повстанська група з орієнтацією на німецький фашизм, до якої входять, зокрема, два фельд'єгері НКВС УСРР»⁹¹.

Змінювалося також і керівництво фельдзв'язком. Із 8 квітня 1938 р. по 29 травня 1938 р. фельдслужбу НКВС УРСР очолював лейтенант Л. Мунвез⁹², а з 30 травня 1938 р. до травня 1940 р. – капітан С. Капітанов⁹³. 29 травня 1938 р. Л. Мунвеза заарештували, а 22 вересня 1938 р. засудили на смерть. У період 1937–1938 рр., окрім Ю. Елькина, С. Ольшанського й Л. Мунвеза, репресували чимало кількості меншого рангу фельдзв'язківців.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 291, арк. 110–114.

⁹⁰ Там само, ф. 9, спр. 286у, арк. 73–77.

⁹¹ Там само, ф. 16, спр. 17, арк. 3.

⁹² *Золотарьов В., Бажан О.* «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору». (Соломон Альтзіцер) // Краєзнавство. – 2017. – №2. – С. 219.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 259, арк. 75.

Під час Великого терору проявилася теза про «фельд'єгерів як резерву держбезпеки». Зокрема, до складу слідчих груп залучалися, як чекісти другої ланки, серед інших, і фельд'єгері. У сільській місцевості масові арешти проводили міліціонери і фельд'єгері. Залучали фельд'єгерів і до виконання смертних вироків⁹⁴.

Реальний стан справ повсякденного життя фельд'єгерської служби в офіційних документах ОДПУ–НКВС не відображався, але про це ми можемо дещо дізнатися із листа інспектора фельдзв'язку Житомирської області Голубова, надісланого у березні 1939 р. наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії. У листі він розлого виклав критичний погляд на стан фельд'єгерського зв'язку на Житомирщині:

«Вибачте тов. Берія, що відриваю Вашу увагу своїм листом від важливої роботи політичного значення, яку Ви виконуєте за дорученням ЦК ВКП(б). Однак після тривалого часу моєї вдумливості й спостереження за ненормальністю, біднотою й темрявою, що панує в системі фельдзв'язку, я звертаюся до Вас як голос низового апарату фельдзв'язку, який Вам не доводиться чути. За всіма положеннями й наказами фельдзв'язок нібито є оперативною часткою НКВС: [...] до операцій, що проводяться підрозділами Управління держбезпеки залучається фельд'єгерський склад [...]. Останнім часом, ми маємо низку нечуваних зловживань, а саме розкрадання державних цінностей. [...] Я на роботі та вдома весь час обмірковую, у чому основна причина втрат цінностей. У наказах НКВС це пояснюється сном чи недбалістю фельд'єгерів або їхніми злочинними намірами, одночасно транспортування кореспонденції відбувається майже без втрат [...]. Завдяки розвороту роботи із зануренням тільки в прибутковість, вислизає основне завдання фельдзв'язку НКВС: чіткості та своєчасному направленні таємної кореспонденції, внаслідок чого є ряд грубих порушень: помилкове направлення, затримання доставки. Причиною цього є поспіх, бо ми займаємося інкасацією незначних

⁹⁴ *Тепляков А.* Деятельность органов ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД (1917–1941 г.): историографические и источниковедческие аспекты. – М.: РОССПЭН, 2018. – С. 180, 298.

виручок торгових одиниць, або перевезенням незначних грошових сум. Водночас не приділяється належної уваги навчанню, підняттю політичного та загальноосвітнього рівня фельд'єгерського складу, незважаючи на те, що ми, співробітники НКВС, повинні бути завжди і скрізь на голову вищими за інших у політичному та загальноосвітньому рівні [...]. Також у нас немає інструкторів фізичної й бойової підготовки особового складу, для навчальних стрільб на рік надсилається 14 набойів на стрільця. [...] У більшості апаратів фельдзв'язку немає шаф для зберігання кореспонденції, грошей та інших цінностей, архіву, справ поточного діловодства; немає столів, стільців; немає кобури для револьверів, зброя передчасно зношується та псується; немає приладдя для чищення зброї. Приміщення апаратів фельдзв'язку брудні, опалюються півтора місяця на рік, тому співробітники змушені працювати у верхньому одязі. Гроші на фураж для кінського складу не відпускаються. Заробітна платня у фельдслужбі найменша у системі НКВС. Керівний і рядовий склад фельдслужби області не атестований на присвоєння їм звань, незважаючи на те, що деякі з них працюють в органах ДПУ-НКВС 15–19 років. Обмундирування неякісне, а у «Спецторзі» співробітникам фельдзв'язку відпускається виключно ситець [...] тощо»⁹⁵.

28 березня 1939 р. до НКВС УРСР надійшло доручення від

Л. Берії:

«перевірити викладене Голубовим і здійснити заходи з покращення роботи фельдзв'язку в УРСР»⁹⁶.

Комісія НКВС УРСР, що перевіряла факти, викладені у листі Голубова, частково їх підтвердила, але у підсумку зазначила, що:

«перевірка заяв Голубова засвідчила, що він у більшості випадків неправий і основною підставою для складання його заяви є невіршене досі питання збільшення заробітної платні для фельд'єгерського складу»⁹⁷.

Також у доповідній записці про результати перевірки зазначалося:

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 359, арк. 117–130.

⁹⁶ Там само, арк. 116.

⁹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 359, арк. 168–175.

«Комісія виявила окремі недоліки і ненормальності у роботі фельдвідділу, втім його роботу і стан справ визнала цілком задовільним. Тов. Голубов більшість питань у його заяві ставив у масштабі Союзу, не маючи на увазі відділ фельдзв'язку Житомирського УНКВС. Низку негативних моментів, наведених у заяві, Голубов брав із директив і наказів НКВС СРСР, які не мають стосунку до Житомирського УНКВС. Окремі недоліки, зазначені у його заяві, мають місце, але в меншому масштабі. Для усунення цих недоліків ухвалюються заходи»⁹⁸.

Ця історія із заявою Голубова дає можливість побачити реальний стан справ у низовій ланці радянському фельдзв'язку міжвоєнного періоду із середини, очима рядового фельд'єгера.

* * *

Отже, радянський фельд'єгерський зв'язок у досліджуваній період поступово став мобільним розгалуженим апаратом, схемою зв'язку якого були охоплені не лише обласні та районні центри країни, а навіть селища, радгоспи й машинно-тракторні станції. Функції фельд'єгерського зв'язку склалися із як притаманної для подібних служб у всьому світі, тобто доставки таємної термінової кореспонденції, так і зовсім не притаманної інкасаторської. Тому фельд'єгерська служба мала значні безпекові ризики.

Увесь досліджуваний період відбувалися систематичні напади на фельд'єгерів, які перевозили не тільки таємні документи, а й гроші, цінні папери і метали, які були головною ціллю для грабіжників. Найменше їх цікавили літерні таємні пакети. Частіше грабували фельд'єгерів, які пересувалися дургорядними шляхами через ліси вдень і в нічній темряві або степовими шляхами. Навіть, якщо фельд'єгер мав при собі лише таємні пакети, все одно можливість заволодіти підводою або саньми, кіньми, зброєю та навіть кожухом фельд'єгера, приваблювало грабіжників. Фельд'єгері мусили добре володіти зброєю, орієнтуватися у просторі, вміти поводитися з кіньми, їх могло вабити ризиковане життя, подорожі, при-

⁹⁸ Там само, арк. 187–188.

рода. Крім невеликого грошового забезпечення, вони мали життя, повне пригод і, можливо, небажання працювати в колгоспі або в шахті. Головною причиною чисельних нападів на фельд'єгерів, на думку керівників ОДПУ–НКВС СРСР, вважалася недостатня конспірація, а не транспортування фельд'єгерами грошей і цінностей.

Водночас зазначимо, що поганий ризик-менеджмент керівників ДПУ УСРР регулярно призводив до загибелі фельд'єгерів, життя яких для більшовицького режиму нічого не вартувало. Також низький рівень заробітної платні, брак форменого одягу та зброї не лише негативно впливали на моральний стан фельд'єгерського складу й певною мірою були причиною скоєння ними злочинів та постійної наявності у штаті фельдслужби вакантних посад. Це зробило професію фельд'єгера найбільш вразливою для життя і здоров'я порівняно з іншими напрямками служби в органах ОДПУ–НКВС СРСР. Упродовж свого існування, співробітники фельд'єгерського зв'язку слугували резервом оперативних підрозділів ОДПУ–НКВС СРСР, де були безпечніша праця, більша платня і вищий соціальний статус. Зі складу фельдслужби тисячі працівників переходили на безпосередню оперативну роботу в ОДПУ/НКВС.

REFERENCES

1. Bondar, A. and Kanishev, Y. (Comps.). (1961). *Istoriya operativnoy deiatel'nosti orhanov i vojsk ODPV. 1926–1929*. Moscow: VSh KGB. [In Russian].
2. Honcharov, O. (2012). Maloprymitna, ale vazhlyva lanka derzhavnogo mekhanizmu vykonavchoi vlady. *Kraieznavstvo*. 2, 162–166. [In Ukrainian].
3. Kurenkov, G. (2015). *Ot konspiratsii k sekretnosti. Zashchita partynno-gosudarstvennoy tayny v RKP(b)–VKP(b). 1918–1941*. Moscow: AIRO–XXI. [In Russian].
4. Okipniuk, V. (2002). *Derzhavne politychne upravlinnia USRR (1922–1934): istoriko-iurydychnyj analiz*. Kyiv: NA SBU. [In Ukrainian].

5. Pavlova, I. (2001). *Mehanizm stalinskoj vlasti: stanovlenie i funkcionirovanie. 1917–1941*. Novosibirsk: SO RAN [in Russian].
6. Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shums'kyj. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty: doslidzhennia, arkhivni materialy*. Kyiv–L'viv: Ukraina moderna, Ukr. Propilei. [In Ukrainian].
7. Tepliakov, A. (2018). *Deiatel'nost' orhanov VChK–HPU–OHPU–NKVD (1917–1941 rr.): istoryohrafycheskye i istochnykovedcheskye aspekty*. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
8. Tryfanov, M. (1994). *Fel'd'eherskaia sviaz'. Ystorycheskye ocherky*. Moscow: Panas–AERO. [In Russian].
9. Tryfanov, M. (2006). *Ystoryia fel'dieherskoj sviazy. Ystorycheskyj ocherk*. Moscow: HFS. [In Russian].
10. Ustymenko, V. (2011). *Obov'iazok, zvytiaha, chest': Z istorii Uriadovoho kur'iers'koho zv'iazku ta Sluzhby dyplomatychnykh kur'ieriv Ukrainy*. Kyiv: Etnos. [In Ukrainian].
11. Vorozhko, V. (2023). Bezpekovi ryzyky pid chas transportuvannia nosiiv taiemnoi informatsii huzhovym transportom: materyaly vrenennykh kollektyvov. Abstracts of Papers'23: *ITSec: bezpeka informatsiynykh tekhnologii*. (pp. 80–81). Uzhhorod. [In Ukrainian].
12. Vorozhko, V. (2021). Konspiracy pry vladi: taiemnytsi partii bil'shov'ykyv u 1919–1923 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2 (56), 72–111. [In Ukrainian].
13. Zolotar'ov, V. (2007). *Sekretno-politychnyj viddil DPU USRR: spravy ta liudy*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Vorozhko V. Soviet state field-courier mail service in 1918–august 1939

Goal. On the basis of archival documents and scientific works, to investigate the historical aspects of the establishment and development of the state field-courier postal connection in the interwar period; to analyze legal and regulatory acts pertaining to field-courier postal communication; and look into the risks and hazards associated with field-courier postal courier work.

Methods and methodology. The research approach is founded on the principles of historicism, positivism, objectivity, and systematics. Historical approaches – problem-chronological, historical-comparative, and historical-legal – form the foundation of the study.

Conclusions. The study found that the state field-courier postal service (henceforth referred to as the Service) progressively developed into a postal delivery network that linked the country's regional and district centers and villages, state farms, and machine-tractor stations during the study period. It concluded that the Party-Chekist leadership was particularly concerned with delivering urgent top-secret letters of the so-called "K" series, which couriers had to deliver in person to the recipients (who were party Soviet nomenclature representatives). The Service in the Soviet Union carried out duties like urgent delivery of classified papers, just as in other countries, but it also had special extra duties like collection service. Because the Service's couriers delivered not just confidential paperwork but also cash, precious metals, and other items, the investigation concluded that they faced serious security concerns, including robbery attacks. The author discovered that although ODPU-NKVS was aware of the motives behind the robbery attacks, they formally justified them by pointing to the couriers' inadequate concealment. Field couriers were frequently lost as a result of the ODPU-NKVS leaders' poor risk management; the Bolshevik authorities did not value their lives. In comparison to other professions of state security agencies, the field courier profession posed the greatest risk to life and health, despite its vital duty. Field couriers were as a backup for the ODPU/NKVS's operational units, where it was safer to work with significantly higher pay and social standing.

Keyword: VChK-ODPU-NKVS, El'kin, State field-courier mail service.